

CONSIDERAȚII PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE REFERITOARE LA MEȘTEȘUGURILE DIN PROVINCIA DACIA

Doina Benea

Lucrarea de față, își propune o evaluare a situației generale din provincia Dacia în privința studierii unei părți a economiei antice și anume, aceea legată de existența unor officine locale cu caracter meșteșugăresc și implicit, capacitatea provinciei în exportul față de alte provincii sau înspre *barbaricum*. Analiza va trata în principal, descoperirile arheologice în acest domeniu.

Tema este din capul locului extrem de dificilă, tocmai datorită faptului că nu există prea multe sinteze, care să analizeze, astfel de complexe artizanale, pe de o parte, iar studii întreprinse pe categorii de artefacte sunt încă destul de puțin cunoscute în Dacia romană.

Primul studiu general asupra vieții economice din provincia Dacia, vedea lumina tiparului la Pitești, în anul 1929, și a fost scris pe baza informației documentare cunoscute până atunci, de Vasile Christescu¹. El era intitulat Viața economică a Daciei Romane. Informația cunoscută la acea dată atât arheologică, cât și documentară a fost adunată într-o sinteză reușită pentru aceea vreme. De atunci, informația arheologică s-a îmbogățit mult în diferitele domenii ale problematicii în discuție. Ele au analizat economia Daciei mai ales, pe baza izvoarelor literare și epigrafice. O serie de descoperiri de instalații de prelucrare sau ardere au ieșit la iveală cu ocazia studierii unor situri. În anul 2004, Prof. C.C. Petolescu a republicat lucrarea lui V. Christescu, și are meritul de a fi adus în mare parte, informația bibliografică, la zi, alături de o serie de comentarii extrem de utile.

Marile sinteze de Istoria României au cuprins capitole dedicate vieții economice cu caracter general, dar surprinzând o mare parte a problematicii în discuție (respectiv D. Tudor 1960²; D. Protase, Ghe. Popilian 2001³).

Mai multe sinteze dedicate Daciei Romane scrise pe rând, de D. Tudor (doar pentru partea care privește Oltenia Romană)⁴, M. Macrea⁵, N. Zugravu⁶, C. C. Petolescu⁷ au cuprins capitole tot mai elaborate privitoare la viața economică, dar cu caracter general în contextul lucrărilor respective.

Recent, o prezentare de ansamblu asupra economiei provinciei Dacia Porolissensis cu referiri însă și pentru întregul teritoriu nord-dunărean a fost realizată de cercetătorul polonez

¹ Christescu 1929, reeditat în anul 2004 prin aducerea la zi a literaturii de specialitate de bază, prin grija prof. C.C.Petolescu.

² Tudor 1960.

³ Protase, Popilian 2001.

⁴ Tudor 1978.

⁵ Macrea 1969.

⁶ Zugravu 1991.

M. Żmudzinski⁸. Autorul cunoaște în bună măsură literatura de specialitate românească și a comentat o serie de domenii economice, precum carierele de piatră, exploatarea zăcămintelor de sare, producția metalurgică etc. Autorul atribuie în principal armatei, rolul cel mai important de consumator de produse artizanale din provincie⁹.

Un loc distinct într-o astfel de cercetare, îl ocupă pătrunderea unor obiecte de uz comun romane în mediul Daciei pre-romane, realizarea unor conexiuni între lumea barbară și cea romană nu numai sub aspect comercial, cât mai ales a exportului de tehnologie¹⁰.

Într-o primă etapă, datând din perioada postbelică până în anii 1980, s-au elaborat sinteze mai mult cu caracter general, care înglobau capitole privind anumite aspecte artizanale descoperite cu ocazia studierii unor situri arheologice. Prin aceste acumulări lente de informații documentare (descoperiri de instalații, instrumente de lucru) au fost identificate ateliere cu deosebire de ceramică și materiale de construcție din lut.

Cele mai importante informații despre ocupațiile meșteșugărești au apărut în domeniul ceramicii romane. O prima sinteză în acest sens o fost lucrarea lui Gh. Popilian asupra ceramicii romane din Oltenia¹¹, grupată riguros pe categorii de piese: ceramica provincială romană, ceramica lucrată cu mâna amfore, *terra sigillata*, ceramica romană de import, etc. Sub un alt aspect au fost adunate și tipologizate cuptoarele de ceramică și de ars materiale de construcție. Studiul lui Gh. Popilian poate fi considerat un studiu deschizător de drumuri pentru studiul ceramicii romane din Dacia. Descoperirea unui număr mare de cuptoare de ars cărămidă la Micia a contribuit la realizarea primei incursiuni de sinteză asupra acestui domeniu de către o echipă condusă de O. Floca¹². O primă încercare de sinteză bibliografică asupra descoperirilor arheologice din domeniul vieții economice din Dacia, cu privire specială asupra ceramicii a fost întocmită cu mai multe decenii în urmă de către N. Gudea¹³.

Publicarea unui număr însemnat de monografii ale unor situri antice, mai ales așezări rurale, sau castre, au atras atenția și asupra unor posibile urme de ateliere artizanale romane¹⁴. Pe baza unor descoperiri de instrumente de lucru, rebuturi, instalații de topire sau încălzire a metalului descoperite în mai multe așezări de tip *vicus militaris* s-a realizat o primă sinteză asupra atelierelor de prelucrare a bronzului din Dacia¹⁵.

Se poate constata, la nivelul anilor 1975-1990 (2000) acumularea de informații arheologice în domeniu¹⁶. În această categorie se înscriu publicarea unor sinteze asupra unor domenii înguste de specializare, cum ar fi unele monografii de castre (precum cele de la Ilișua, Brâncovenești), care conțin capitole importante dedicate descoperirilor de natură economică)

⁷ Petolescu 1992.

⁸ Żmudzinski 2004, p. 821-827.

⁹ *Ibidem*, p. 821.

¹⁰ Glodariu 1974, Rustoiu 1997, *Idem* 2001; *Idem* 2001 a; *Idem* 2005.

¹¹ Popilian 1976.

¹² Floca, Ferenczi, Mărghitan, 1970.

¹³ Gudea 1978, p. 136-147.

¹⁴ Chirila, Gudea, Lucăcel, Pop 1972.

¹⁵ Benea 1992 sau 2003.

¹⁶ Vom reveni asupra acestora mai jos.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

ceea ce a format o primă bază de informații pentru o cercetare modernă asupra economiei provinciei Dacia. Am atras atenția asupra publicării unor categorii de produse ceramice precum: tegule șampilate, opaițe sau accesorii vestimentare din metal sau de uz comun¹⁷ etc.

În anul 1998, I. Stângă a publicat prima monografie asupra vieții economice dintr-un oraș antic al Daciei, de la Drobeta¹⁸.

O a treia etapă în cercetarea arheologică a meșteșugurilor din Dacia, care se prelungește până în zilele noastre, se caracterizează prin încercări de abordare a studiului de artefacte descoperite în centre urbane, în *vici militares* sau în anumite complexe arheologice, uneori reunite în lucrări de sinteză la nivelul provinciei. În această categorie se înscriu monografiile referitoare la fibulele din Dacia realizate cu deosebită acuratețe de Sorin Cociș¹⁹; a emailurilor romane din Dacia²⁰ etc.

Identificarea atelierelor artisanale locale din mediul provinciei reprezintă o modalitate de evaluare sigură a profunzimii fenomenului economic roman în provincia nord-dunăreană. Chiar dacă la prima vedere, nu avem prea multe informații noi, asupra atelierelor de prelucrare a metalului, îndeosebi cele legate de bronz, reluarea și reinterpretarea fondului vechi al descoperirilor publicate cu diferite ocazii a evidențiat un număr relativ mare de instrumente de lucru, piese de turnare (creuzete, tipare, deșeuri, rebuturi de fabricație) care au contribuit la identificarea unui număr impresionant de ateliere, cu valoare deosebită în analiza producției în sine²¹. În ultimii ani, o serie de comunicări susținute la diferite sesiuni au menționat posibile ateliere la Micia (2), Napoca etc.

Ca atare, în documentația asupra meșteșugurilor din provincia nord-dunăreană sunt încă multe necunoscute, fără a se constata în acest moment, o mare diversificare a ocupațiilor principale, în subramuri de specialitate cum sunt cunoscute în alte provincii. Lipsesc deocamdată și informații epigrafice în acest sens.

În al doilea rând, nu se știu prea multe lucruri despre caracterul producției locale din Dacia romană, mediul în care funcționează aceasta: oraș, sat, *villa rustica* sau dimpotrivă *vicus militaris*, raportul dintre acestea, fiind un element important în conturarea unei piețe locale.

Un al treilea aspect, colateral acestora, la fel de important, este localizarea mediului în care apar cu deosebire, elementele de producție meșteșugărească, respectiv mediul militar sau civil, relațiile economice între acestea.

În ultimii ani, au apărut mai multe studii cu caracter de sinteză, care își propun analiza unor segmente din viața economică. În acest sens, se cuvine a menționa cercetarea efectuată de D. Popa asupra agriculturii romane din Transilvania²² analizată pe baza bibliografiei cunoscute prin prisma așezărilor rurale și a vilelor rustice cunoscute până la aceea dată. Descoperirea unor unelte meșteșugărești, ar putea sugera prezența unor ateliere locale, care provin din

¹⁷ Vezi mai jos

¹⁸ Stângă 1998.

¹⁹ Cociș 2004.

²⁰ Benea, Crînguș, Regep-Vlascici, Ștefănescu 2006.

²¹ Vezi în acest sens o primă sinteză la Benea 2002, p. 49-65.

²² Popa 2000, p. 59-91.

mediul rural și implicit pot argumenta anumite ocupații, precum: metalurgia fierului în mediul rural (Sânpaul), a unor ateliere de fierărie (Medias), de olărie (Micăsasa, Cristești) în așezările rurale daco-romane sau chiar *villae rusticae*. Din păcate, numărul lor este extrem de mic, și irelevant într-o analiză a economiei reprezentată de producția meșteșugărească.

Un loc distinct în rândul lucrărilor ce vizează viața economică este demersul științific întreprins asupra unor centre urbane precum: Ulpia Traiana de către H. Daicoviciu, D. Alicu²³. În aceeași serie, se cuvin menționate contribuțiile lui Ioan Stângă pentru Drobeta²⁴, O. Toropu și C.M. Tătulea pentru Sucidava²⁵ C.M. Tătulea pentru Romula²⁶, Doina Benea, P. Bona pentru Tibiscum²⁷, N. Gudea pentru Porolissum²⁸, M. Bărbulescu pentru Potaissa²⁹etc.

În cele ce urmează, vom aborda selectiv o analiză asupra officinelor meșteșugărești din Dacia cunoscute până acum prin cercetări arheologice.

Exploatarea resurselor naturale ale subsolului. Până de curând acest domeniu al economiei romane nu a atras prea mult atenția specialiștilor români, cu excepția zonei Munților Apuseni. Cercetări asupra mineritului roman s-au făcut sporadic, îndeosebi cu ocazia descoperirii unor galerii romane la exploatările de aur de la Roșia Montană³⁰. Problematika a fost tratată cu deosebire prin numeroase studii epigrafice întreprinse asupra unor monumente scrise sau tăblițe cerate. Din acest punct de vedere, s-a stabilit o serie de aspecte colaterale, dar indispensabile ale istoriei așezărilor miniere, de pildă, etnia populației miniere la Roșia Montană. Noile descoperiri arheologice din necropolele de pe teritoriul așezării de la Alburnus Maior au permis identificarea recent alături de dalmați, și prezența tracilor³¹.

Până în acest moment, V. Wollmann a realizat singura sinteză complexă asupra mineritului din Dacia romană, publicată în anul 1996 în ediție bilingvă (română-germană). Studiul se bazează în principal, pe documentele de arhivă austriece din secolul XVIII referitoare la minerit, izvor important și în multe cazuri, pentru identificarea și reconstituirea exploatărilor antice, completate cu informații epigrafice, alături de câteva arheologice cunoscute din Munții Apuseni.

Cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani la Roșia Montană au analizat două aspecte fundamentale: urme de locuire și galeriile de exploatare a zăcămintului aurifer (deosebit de importante prin descoperirea unor instalații speciale de scoatere a apei, construcții adiacente anexe de la gura minelor). Deocamdată, mai puțin sunt cunoscute așezările miniere, subiect ce încă provoacă multe discuții între specialiști³².

Un alt aspect se referă la faptul că nu se cunosc locurile de prelucrare a minereului. În acest moment, Roșia Montană reprezintă zona cea mai cunoscută din Munții Apuseni (pentru

²³ Daicoviciu, Alicu 1984.

²⁴ Stângă 1998.

²⁵ Toropu, Tătulea 1987.

²⁶ Tătulea 1994.

²⁷ Benea, Bona 1994.

²⁸ Gudea 1986.

²⁹ Bărbulescu 1994.

³⁰ Sântimbreanu 1989.

³¹ Damian et alii 2003; Simion, Apostol, Vleja 2004.

³² *Eidem*.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

aur, argint) la poalele lor mai sunt atestate exploatările de fier de la Ghelar, Teliuc, iar pentru cupru, plumb, cele de la Zlatna. În Banat, o serie de exploatări ale nisipurilor aurifere sunt presupuse a fi existat la Bolvașnița. Zlatița etc³³.

În Munții Banatului, prin hărți austriece au putut fi identificate exploatări antice miniere la Moldova Nouă (sunt documentate pentru cupru, argint, plumb), la Bocșa, Ocna de Fier (pentru fier)³⁴. Cel mai important sit din sud-vestul Daciei, apare la Moldova Nouă, unde în locul numit Baron Drachenfels a fost identificată în anul 1986, o primă galerie romană de exploatare. Tot de aici, la Ogașul Băieșului a fost dezvelită o clădire cu mai multe încăperi-atelier, aparținând administrației miniere. Edificiul făcea parte dintr-o suită de mai multe astfel de construcții de același tip dispuse de-a lungul Ogașului Băieșului, una lângă alta. O. Bozu, care a efectuat cercetările a identificat de asemenea, în apropiere, mai multe cuptoare rotunde de reducere a minereului³⁵.

Urme concrete de exploatare nu au fost descoperite în alte părți ale Daciei, deși ele sunt doar amintite în literatură fără alte informații precum cele de la Bălan (cupru) și Vețel.

Exploatarea sării. Informații cu caracter general sunt cunoscute referitoare la salinile Transilvaniei (documentate pe teren la Turda, *Salinae*, Ocna Mureșului etc. au fost identificate galerii antice). Dar investigații arheologice propriu-zise asupra acestora a așezărilor de minieri lipsesc cu totul. Doar câteva informații epigrafice sugerează zonele de export de sare din provincie spre *barbaricum*: Sânpaul, Domnești, Micia, Tibiscum și probabil Porolissum³⁶.

Sub aspectul regimului administrației exploatărilor miniere în general din Dacia descoperirile epigrafice provenind de la Alburnus Maior (Roșia Montana), Ampelum, Teliuc, Moldova Nouă au adus un plus de informație în sensul cunoașterii activității unor *conductores* aflați sub conducerea unor *procuratores* ai provinciei.

Nu știm însă nimic, în continuare, despre districtele miniere, despre modul lor de organizare, teritoriul lor, care nu era dependent de cel urban. Statutul minelor din Dacia nu se mai păstrează, dar în principiu, el poate fi reconstituit pe baza celui de la Vipasca.

În schimb, apare evident că exploatările miniere ale Daciei s-au aflat sub pază militarizată. În zona auriferă a Munților Apuseni este documentată legiunea a XIII-a Gemina, iar ocnele de sare în principal, se aflau sub controlul legiunii a V-a Macedonica. Dar apare greu de înțeles încă, prezența legiunii a VII-a Claudia la Moldova Nouă, tot aici este documentată și o șampilă a lui cohors III Delmatarum.

Carierele de piatră. În bună măsură, ele au fost prezentate de V. Christescu în prima lucrare asupra vieții economice, pe bază informațiilor dătând din secolul al XIX-lea. Dar se cuvine a menționa că în preajma marilor centre urbane au fost identificate carierele de piatră folosite pentru mediul militar. Pentru o serie de centre urbane ale provinciei s-au descoperit sursele de materie primă pentru construcții prin unele cariere locale aflate în imediata apropiere³⁷.

³³ Macrea 1969, passim.

³⁴ Wollmann 1996, p. 77.

³⁵ Bozu 1996, p. 77-78.

³⁶ Menționăm succint Wollmann 1996, passim; Cavruc, Chiricescu 2006; Benea 2007 a, cu toată bibliografia în acest volum.

³⁷ Żmudzinski 2004, p. 822.

Analiza acestor surse de materie primă a fost realizată cu ocazia studierii unor fortificații, precum cele de la Porolissum, Buciumi sau de la Ulpia Traiana, Drobeta, Napoca, Potaissa etc.³⁸ În ridicarea construcțiilor atât militare cât și civile, un rol important l-a deținut piatra de râu. Lucrarea lui V. Wollmann a prezentat informația la zi în acest domeniu pentru întreaga provincie³⁹.

Mai nou, au fost întreprinse analize petrografice în principal asupra monumentelor de arhitectură de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa constatându-se importul de marmură din spațiul unor insule ale Mării Egee.

Reducerea minereurilor. Informații în acest sens sunt foarte puțin constatate mai ales, prin descoperiri fortuite. Din descoperiri mai vechi provine informația despre un singur cuptor pătrat de tip roman de redus minereu de fier identificat la Teliuc.

În castrul de la Porolissum a fost descoperite urmele unei activități metalurgice caracterizată printr-un cuptor de redus minereu sau dimpotrivă o amenajare de fierărie⁴⁰.

La Moldova Nouă, în punctul numit Ogașul Băieșului au fost identificate mai multe locuri de redus minereu din fier, necercetate, însă. În edificiul descoperit s-au găsit urme de instalații de reducere sau prelucrare a metalului(?)⁴¹.

Pentru o perioadă mai târzie datând în secolele III-IV sunt cunoscute mai multe instalații rotunde de reducere a minereului de fier la: Fizeș, Reșița, Soșdea, Gătaia⁴². Tipologic, ele se încadrează instalațiilor caracteristice epocii Latene. În mediul rural autohton în secolul III, un cuptor de reducere a minereului de fier a fost descoperit în așezarea autohtonă de la Criciova sugerând exploatarea locală a resurselor din Munții Poiana Ruscă⁴³.

Din epoca constantiniană, un astfel de cuptor a fost descoperit în apropierea templului din așezarea de la Mehadia⁴⁴.

O analiză asupra productivității fierului în Dacia nu este încă posibilă, deși resursele minerale existau și probabil, au fost exploatate și prelucrate. Nu există încă indicii decât sporadice în acest sens.

Totodată nu avem indicii arheologice asupra unor instalații de topire a minereurilor de cupru, plumb, argint, sau a unor spălătorii de aur (cu excepția celor de la Roșia Montană, deși în chip evident ele trebuie să fi existat. În schimb, au fost descoperite câteva fragmente de tipare de lingouri. Ele erau încizate în bucăți de cărămidă și au fost descoperite până acum la Ulpia Traiana, Tibiscum și Porolissum⁴⁵. Două tipare descoperite la Tibiscum aveau dimensiunile de 19,60 x 2,60 cm, și respectiv 18,50 x 1,50 cm, ceea ce sugerează o activitate importantă în obținerea lingourilor de metal, ce puteau fi utilizate atât pentru producerea barelor de aur, argint, poate chiar bronz folosite apoi, pentru prelucrare⁴⁶.

³⁸ *Ibidem*; Wollmann 1996, p. 258 sqq.

³⁹ Wollmann 1973, p. 105-130; *Idem* 1996, passim.

⁴⁰ Gudea 1997, p. 64.

⁴¹ Bozu 1996, p. 77-78.

⁴² Benea 1997, problematica reluată apoi, de Țeicu 2000, p. 451-472, fără alte date noi.

⁴³ Benea 1992, p. 79-90.

⁴⁴ Lalescu comunicare prezentată la simpozion.

⁴⁵ Benea, Bona 1994, p. 99-100; Alicu et alii 1994; Timoc 1998, p. 53-56.

⁴⁶ Benea, Bona 1994, p. 99-100; Benea 2002, p. 41-65.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

Ateliere de prelucrare a metalului. Fierărie. În chip firesc, ele ar trebui să existe în mai toate așezările pentru satisfacerea nevoilor de strictă necesitate ale comunităților respective (dacă ne gândim numai la materiale utile pentru construcții: scoabe, cuie, piroane folosite la ridicarea unei fortificații, sau a unui edificiu public, de pildă). În acest context, se înscriu numărul mare de unelte din fier, de meșteșugar sau dimpotrivă cele necesare pentru agricultură și uz comun, care în bună măsură erau produse pe loc sau dimpotrivă importate. O analiză asupra tuturor uneltelor din fier lipsește deocamdată în Dacia. Și totuși arheologic, numărul fierăriilor este extrem de redus. Ele sunt documentate arheologic în castele de la Porolissum⁴⁷ și Copăceni⁴⁸, în *vici militares* de la Tibiscum⁴⁹ și Bumbesti⁵⁰ și în așezare rurală Mediaș⁵¹.

Plumb. Centrele cele mai importante actuale de exploatare din antichitate au fost Ampelum și Moldova Nouă (V. Wollmann identifică aici anticul Centum Putea, ceea ce ni se pare corect), unde minereul de plumb apare asociat cu cupru și cu argint⁵².

Utilizarea plumbului în mai toate domeniile vieții cotidiene este deocamdată slab reprezentată până acum în Dacia romană, în domeniile majore, respectiv, în structurile de canalizare, ca mobilier funerar (sarcofage etc.) sau în alte domenii⁵³. Având un punct de topire foarte scăzut, plumbul era maleabil, putea fi prelucrat foarte ușor în diferite medii și mai ales putea fi retopit pentru re folosire⁵⁴. Nu poate fi exclusă prelucrarea pe loc, prin meșteri itineranți în cazul utilizării masive a metalului. Modalitatea cea mai sigură pentru identificarea unor ateliere este reprezentată alături de instalații de producție, de tiparele de piese sau unele unelte de lucru.

Prof. D. Tudor încă în primii anii de după cel de al doilea război, publica un depozit masiv de oglinzi de plumb de la Sucidava realizând o riguroasă tipologie a acestor artefacte⁵⁵, iar în anul 1959 se adăuga un al doilea lot de piese similare descoperite în aceeași localitate⁵⁶. Toate acestea au condus la ideea existenței aici, a unui centru de producție, însă neidentificat pe teren.

La Drobeta, în preajma castrului, poate chiar în forul orașului a apărut un cuptor de topire, deșeuri, zgură și 4 oglinzi de plumb rebutate, care constituiau la acea dată, primul atelier sigur⁵⁷. În cazul prelucrării plumbului, asemenea obiecte au apărut sub forma unor tipare

⁴⁷ Gudea 1989.

⁴⁸ Tudor 1978.

⁴⁹ Benea, Bona 1994, p. 96-98.

⁵⁰ Marinoiu 2004, p. 99-101.

⁵¹ Winkler, Blăjan 1982, p. 81-108.

⁵² Wollmann 1996, p. 77-78.

⁵³ Benea 2007 (sub tipar în acest volum).

⁵⁴ Plinius cel Bătrân (N.H., 34, 161) menționează prețul unui pfund roman la 7 denari, deci o tonă de plumb ar costa 21.377 de denari, ceea ce în raport cu bronzul și argintul forma următorul raport: 1: 14: 143.

⁵⁵ Tudor 1945-1947, p. 243-255.

⁵⁶ Tudor 1959, p. 420-428.

⁵⁷ Benea 1974, p. 159-178.

pentru obiecte de mici dimensiuni, accesorii vestimentare sau piese de uz comun. Astfel, două tipare din piatră pentru turnarea oglinzilor au fost descoperite la Apulum (descoperite la Partoș) și un altul din ceramică din *canabae*-le de la Apulum sunt un indiciu sigur al prezenței aici a două ateliere de prelucrare a plumbului pentru oglinzi⁵⁸. Asociate cu oglinzile sunt plăcuțele votive sau reprezentările de statuete din plumb, precum cele dedicate lui Venus, Mercur, reliefuri votive cu cavalerii danubieni descoperite la Dierna, Gârla Mare, Drobeta, Romula⁵⁹ etc. Toate atelierele identificate până acum au ca obiect de lucru o producție de mici dimensiuni. Majoritatea officinelor sunt descoperite în mediul urban și militar.

Pe teritoriul Daciei s-au mai descoperit câteva conducte de plumb fragmentare, indiciu al utilizării lor pentru canalizarea cu apă. În marea lor majoritate ele sunt neștampliate. Ele apar cu deosebire în mediul urban: Drobeta⁶⁰ și teritoriul ei rural (Izimșa, Bistreț)⁶¹, Romula⁶² și Apulum⁶³, Tibiscum⁶⁴.

Recent, descoperirea unor conducte de canalizare din plumb la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *forum vetus* au confirmat folosirea lor de anvergură, în lucrările de canalizare⁶⁵. Fistula de plumb era formată din două fragmente, prima lungă de 4,28 m, iar a doua de 0,91 m cu un diametru exterior de 6,5 x 5 cm. Cele două fragmente erau unite printr-un manșon realizat tot din plumb.

Pe unul din fragmente apăreau două ștampile:

CXXVIII/ [C] OL. DAC. SAR, iar a doua inscripție ANT. VAL ET MA CL. Ele au fost întregite corect:

CXXVIII/

/ [C] OL(oniae). DAC(icae) SAR(mizegetusae)/

ANT(onio) VAL(—) ET MA(?rio) CL(?audiano).

Având în vedere mențiunea expresă a Coloniei Dacica Sarmizegetusa, datarea este relativ timpurie, probabil în timpul împăratului Hadrian. O inscripție din anul 132 atestă epigrafic introducerea canalizării cu apă în Capitala provinciei⁶⁶. Cele două personaje menționate trebuie să fie probabil magistrați ai orașului în timpul cărora s-a introdus canalizarea cu apă.

După cum se observă, deocamdată folosirea plumbului în lucrările de canalizare nu și-a găsit o mai mare aplicabilitate în provincia Dacia față de tuburile realizate din lut. Dar aceasta poate să constituie în acest moment și un hazard al descoperirilor!

⁵⁸ Benea 2007 cu toata bibliografia.

⁵⁹ *Eadem*.

⁶⁰ Davidescu 1980, p. 106-107.

⁶¹ Stîngă 1998, p. 113; Crăciunescu 2003, p. 247-249.

⁶² Tudor 1978, p. 187.

⁶³ Trei fragmente de țevi se păstrează la Muzeul Brukenthal din Sibiu. (cf. Piso-Băieștan 2000, p. 229, nota 43).

⁶⁴ Piso, Băieștan 2000, p. 223-229.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ IDR, III./2, 8: *aqua inducta colon(iae) Dacic(ae) Sarmiz(egetusae)*.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

Totodată, se observă faptul că majoritatea descoperirilor se concentrează în sudul Daciei sugerând în chip evident, utilizarea resurselor de la Moldova Nouă sau dimpotrivă, a importului realizat din provincia vecină, Moesia Superior.

Cantități mari de plumb s-au utilizat mai ales în realizarea mobilierului funerar, fapt constatat în necropolele funerare de la Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Romula, Dierna Slăveni⁶⁷. Descoperirile sunt mai ales sarcofage simple cu pereți din plumb, urne sau capace de urne. Caracterul aleatoriu al locului de descoperire fără context, nu permite realizarea în acest caz a unei statistici asupra mediului de producție.

Prelucrarea bronzului în provincia Dacia reprezintă în acest moment domeniul cel mai bine reprezentat prin numărul officinelor identificate.

În identificarea atelierelor un rol important îl are spațiul destinat unei officine, o construcție din piatră care poate sugera un atelier permanent sau o baracă de lemn cu spațiul de lucru amenajat într-o încăpere și cuptorul de încălzire în alta etc., putând avea același caracter sau fiind un atelier cu caracter temporar⁶⁸. Toate aceste elemente sunt importante în determinarea caracterului producției romane, adică ateliere permanente sau dimpotrivă sezoniere. În rare cazuri, aceste lucruri au fost determinate ferm în momentul descoperirii unor officine. De pildă, la Tibiscum, în vicus-ul militar, atelierul numărul 4 a fost instalat într-o baracă din lemn cu două spații amenajate, primul pentru încălzirea metalului și celălalt cu mesele de lucru pentru lucrători⁶⁹.

Criteriile care stau la baza determinării unui atelier de prelucrare sunt acelea tipice pentru orice officină cu caracter meșteșugăresc: instalația de topire (încălzire a metalului), tipare, unelte tipice unui atelier, rebuturi de fabricație etc.

Pornind de la aceste principii au fost reconstituite mai multe ateliere de prelucrare a bronzului. Ele se grupează în funcție de locul de descoperire în ateliere militare (de reparare a echipamentului militar, armamentului etc.) și ateliere civile⁷⁰.

Ateliere cu caracter militar: au fost descoperite în castele de la Buciumi, Cășei; în *vici militares* de la: Tibiscum, Micia (vicus), Slăveni (castru sau vicus?) specializate pe o producție de echipament, armament, harnașament sau dimpotrivă de reparații.

Atelierele cu caracter civil care s-au păstrat erau specializate de asemenea pe o producție de mici dimensiuni: fibule, accesorii vestimentare, piese de uz cotidian (ace de păr, *stillus*-uri etc), dar și statuete (Napoca, Micia, Tibiscum, Sucidava etc.).

Identificarea atelierelor cu ajutorul uneltelor de lucru, a tiparelor sau deșeurilor a condus la identificarea în acest moment, a unui număr de 26 de officine cu caracter local, fără a exclude în cazul producției majore prezența unor meșteri itineranți.

Ele se grupează după cum urmează:

⁶⁷ Benea 2007 (mss), în acest volum.

⁶⁸ Cociș 1995, p. 383-391.

⁶⁹ Benea, Bona 1994, p. 96-100.

⁷⁰ Benea, Petroszky 1987; Benea 2002, p. 41-65 cu bibliografia, până la data respectivă.

Doina Benea

Nr. Crt.	Atelier	Oraș	Vicus rural	Villa rustica	Castru	Vicus militaris	Datare
1	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II
2	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II/2
3	Tibiscum (Jupa)	x(?)					Sec.III/1
4	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II
5	Tibiscum (Jupa)					x	Sec.II/1
6	Dierna (Orșova)	x					Sec.II / mijlocul sec. III
7	Napoca	x					Sec.II/1
8	Porolissum				x (?)	x (?)	Sec. II-III
9	Potaissa (Turda)				x		Sec.II/2-III
10	Buciumi				x		Sec.II
11	Romita				x		Sec. II-III
12	Resculum (Bologa)				x		Sec. II-III
13	Feldioara					x	Sec. II-III
14	Giłău				x.		Sec. II-III
15	Samum (Cășei)				x		Sec.III
16	Romula (Reșca)	x					Sec.III/mijloc.
17	Slăveni				x	x	Sec.II-III
18	Ilișua				x		Sec. II-III
19	Răcari					x	Sec.II/2-III/2.
20	Drobeta	x					Sec. II-III
21	Micia (Vețel)					x	Sec.II-III
22	Micia (Vețel)				x		Sec.II-III
23	Micia (Vețel)					x	Sec.II-III
24	Grădinari		x				Sec. III
25	Copăceni				x		Sec.II-III
26	Sucidava (Celei)		x				Sec.II-III

Stabilirea unui raport în funcție de locul de descoperire, deși este greu și poate fără relevanță deosebită în acest moment, ar fi următorul: 1. în mediu urban există: 5 ateliere; 2. mediul rural: 2 ateliere; 3. mediul militar: 11 ateliere; 4. vici militare: 9 ateliere.

Nu deținem în acest moment indicii asupra unei producții de vase de bronz, opaițe de bronz, a unor piese de mobilier cu componente din bronz, chei etc., dar ele pot fi și urmarea unei carențe de informație arheologică.

De asemenea, deși există anumite piese dispartate provenind de la căruțe sau diligențe descoperite de pildă la Drobeta, Buciumi etc. nu avem încă nici un indiciu asupra unei producții locale în acest sens, deși acest lucru trebuie presupus. Studii în acest sens, lipsesc deocamdată⁷¹.

⁷¹ Benea 1978, p. 59-60; Gudea 1989, passim.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

Caracteristicile principale ale producției locale identificate pe baza atelierelor descoperite până acum argumentează o producție specializată pe producția minoră axată pe realizarea unor piese de mici dimensiuni.

În Dacia sunt documentate până în prezent în mod cert câteva ateliere militare, unele de mare anvergură, precum cel din castrul de la Buciumi, alături de altele descoperite în *vici militares* care deserveau castrale, de pildă: Tibiscum, Micia, Slăveni, etc.

Sub raportul diversificării producției se constată aceleași caracteristici, ca și în provinciile vestice, de pildă: Raetia, Pannonia Superior etc. Pentru o producție de mari dimensiuni din bronz nu deținem mărturii arheologice. Astfel, în cazul unor statui imperiale ridicate în anumite orașe precum cele pentru: Iulia Domna (Drobeta), Caracalla (Porolissum), Decius (Ulpia Traiana) etc. sau a altora păstrate fragmentar (Răcari, Tibiscum etc.) există două posibilități, fie aducerea lor prin import, fie realizarea lor pe loc, de către meșteri itineranți⁷².

Prelucrarea aurului și argintului. În Dacia se constată de pildă, la Tibiscum prezența unor ateliere complexe de bijutier, care se ocupau deopotrivă cu prelucrarea bronzului, aurului și argintului⁷³, unde au apărut creuzete cu picături de aur și argint. Indicii ale prelucrării metalelor prețioase au fost descoperite la Ulpia Traiana⁷⁴.

Tezaurile de obiecte de podoabă din argint prezente în epoca romană, alături de piesele de podoabă din metal prețios nu au format încă obiectul unui studiu de sinteză ci se constată publicarea separată a câtorva depozite. Nu se cunosc oficine producătoare de astfel de piese. Nu există un studiu de sinteză asupra podoabelor de argint și de aur, destul de rare, de altfel, pe teritoriul provinciei⁷⁵. Nu avem în acest moment, mai multe indicii ferme asupra unei producții locale. Cu atât mai puțin numeroase sunt studiile întreprinse asupra tezaurilor de piese de argint asociate cu monede⁷⁶. Anumite conexiuni în privința depozitelor din podoabe de argint din Dacia și relația lor cu provinciile sud-dunărene au format obiectul unui studiu al lui Gh. Popilian⁷⁷, atrăgând atenția asupra acestor categorii de piese aparținând fondului autohton al provinciei.

O tratare a pieselor din aur romane din timpul provinciei s-a realizat fragmentar, adică doar pentru anumite categorii de piese, cum ar fi inelele, colierele, de pildă. O tipologie a acestor categorii de piese lipsește deocamdată.

Emailul în Dacia romană a intrat relativ recent în atenția specialiștilor prin numărul mare de artefacte mai ales cu caracter militar descoperite în anumite castrale. Între acestea se cuvin menționate în primul rând numărul mare de artefacte militare de la Porolissum, reunite într-un catalog de către N. Gudea și D. Tamba⁷⁸. Pe baza acestor descoperiri, s-a presupus că ar putea exista un atelier local la Porolissum alături de cel de bronzieri.

⁷¹ Benea 1978, p. 59-60; Gudea 1989, passim.

⁷² Pop 1977, p. 543-547.

⁷³ Benea 2002, p. 41-65.

⁷⁴ Alicu et alii 1994, passim.

⁷⁵ Isac 1999, p. 755-776; Isac, Gaiu 2006, p. 415-436. etc.

⁷⁶ Crișan, Marinoiu, Popilian etc.

⁷⁷ Popilian 1996, p. 59-69; *Idem* 1998, p. 43-70.

⁷⁸ Gudea, Tamba 1992, p. 305-320.

În castrul de la Buciumi (*fabrica* din castru) unde s-au descoperit un număr mare de piese din bronz se puteau produce și emailate este concluzia unei lucrări recente⁷⁹. Un alt centru de producere a bronzului emailat a fost descoperit la Tibiscum, în mediul civil unde a fost dezvelit parțial un atelier de prelucrare a bronzului asociat cu un altul de sticlă⁸⁰. Producția atelierelor locale din Dacia a asigurat în primul rând centrele militare ale provinciei. Pentru anumite piese, cum ar fi: fibulele sau aplicile este posibil să avem de a face cu un export din Dacia spre *barbaricum*, pe culoarul Mureșului înspre nord. Trebuie remarcat în mod deosebit că în mediul barbar însă lipsesc piesele de echipament emailate romane, care n-au atras lumea barbară⁸¹.

Atelierele de pietrărie. Cercetările în acest domeniu au fost direcționate inițial spre identificarea unor aspecte care priveau studiul monumentelor de pe teritoriul unui oraș, cum ar fi de pildă: Ulpia Traiana, Napoca, Porolissum, Micia, Drobeta, Tibiscum⁸². De la această analiză asupra unor categorii de monumente cu caracter funerar și votiv mai ales, cercetarea s-a extins asupra unor detalii de finețe, prin studierea monumentelor de arhitectură din anumite complexe, cum ar fi de pildă: forul de la Ulpia Traiana⁸³. În ultimele decenii, studiul monumentelor a cuprins și teritoriile urbane ale unor orașe din provincie, sau un teritoriu mai mare, cum este sud-vestul Daciei, de pildă⁸⁴.

O altă direcție a cercetării privește identificarea carierelor principale care au deservit cu material de construcție ridicarea principalelor fortificații din Dacia⁸⁵, cercetări care în principal sunt deja încheiate. Cariere de piatră importante romane se presupun a fi existat la Călan, iar pentru marmură la Bucova.

Studiul evoluției structurii interne a unor *vici militares* din provincie precum cele de la: Porolissum, Tibiscum, Micia, Bumbesti, Mehadia, Cigmău, Cășei au contribuit la extinderea informației despre carierele locale și activitatea unor oficine locale de pietrărie.

Monumentele din piatră (statui, basoreliefuli, reliefuli etc.) au fost studiate parțial în analiza întreprinsă asupra unor centre de pietrărie din apropierea marilor centre urbane ale provinciei⁸⁶, stabilindu-se anumite particularități locale specifice unor ateliere. Calitatea sculpturii romane este modestă și de importanță locală. În ultimele decenii, s-a acordat o atenție deosebită monumentelor de arhitectură. Pe baza acestor studii, recent s-a avansat ipoteza aducerii unor meșteri din Asia Mică, care au lucrat la ridicarea forului lui Traian de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

⁷⁹ Vezi sinteza în domeniu a lui Benea, Crînguș, Regep, Ștefănescu 2006.

⁸⁰ *Eidem.*

⁸¹ *Eidem.*

⁸² Marinescu 1977, p. 112-134; Pop 1968, p. 479-489; *Idem* 1977, p. 635-641; *Idem* 1977a, p. 123-128; *Idem* 1978, p. 35-37; *Idem* 1979, p. 379-386; *Idem* 1980, p. 155-160; Pop, Alicu 1979, p. 277-292, etc.

⁸³ Benea, Müller, Schwalghofer 1997, p. 837-848.

⁸⁴ Crînguș 2004, p. 426-430.

⁸⁵ vezi informațiile generale la Wollmann 1996.

⁸⁶ Vezi nota 77.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

Studiile de până acum au evidențiat influențe venite din nordul Italiei prin filiera norico-panonică⁸⁷, iar mai nou, Mariana Crînguș a sesizat alte influențe venite de la officinele din spațiul sud-dunărean al Moesiei Superior, respectiv de la Scupi⁸⁸.

Producția materialelor de construcție. În acest domeniu, deși descoperirile sunt destul de numeroase o sinteză la nivelul provinciei lipsește. De la început, se cuvine o departajare firească în ateliere militare și ateliere cu caracter privat.

Chiar dacă la prima vedere apare nepotrivită includerea **atelierelor militare** în cadrul vieții economice a Daciei Romane, prezența materialului de construcție produs de officinele militare la anumite edificii publice precum: *thermae*, temple, *stationes* etc. argumentând participarea armatei la ridicarea acestor construcții determină includerea lor în studiul activității economice romane. În literatura de specialitate din țara noastră s-au publicat multe studii privind organizarea officinelor militare, mai ales a celor ale legiunii a XIII-a Gemina⁸⁹. Pentru legiunea a V Macedonica un *corpus* al ștampilelor a fost realizat de M. Grec⁹⁰, cu detalieri cronologice în unele cazuri.

Privind cărămidările trupelor auxiliare din Dacia referiri la acestea s-au făcut cu ocazia menționării istoriei unităților respective fără a avea indicii, în afara ștampilelor asupra descoperirii unor instalații de ardere a materialului de construcție⁹¹. Deși în zona unor *vici militares*, în apropierea unor castru au fost identificate și dezvelite mai multe instalații de ardere a materialului de construcție. Semnificativă sau nu, este prezența în Dacia a unui număr mare de *signacula* circa 12 piese, iar la nivelul Imperiului sunt cunoscute până acum circa 40 de astfel de piese⁹².

Atelierele civile au fost identificate fie prin numeroase ștampile cu caracter privat, fie prin descoperirea unor instalații de ardere a materialelor de construcție (cărămizi, tuburi etc.). Cercetări arheologice sistematice în domeniu nu au fost întreprinse cu excepția celor efectuate la Micia pe locul Termocentralei, când au fost descoperite mai multe cuptoare de ardere⁹³, sau cu caracter izolat: Ulpia Traiana⁹⁴, Drobeta⁹⁵, Romula⁹⁶, Slăveni⁹⁷, Ramna⁹⁸, Orheiul Bistriței⁹⁹, Gornea¹⁰⁰ etc.

⁸⁷ Daicoviciu 1968, p. 333-352.

⁸⁸ Crînguș 2004, p. 426-430.

⁸⁹ Sunt cunoscute mai multe lucrări ale lui C. I. Băluță, între care, ultima cea mai valoroasă, IDR III/6 a reunit toate tipurile de ștampile ale legiunii din Dacia. Pentru conducerea officinei legiunii, vezi Benea 2005, p. 91-99.

⁹⁰ Grec 2000.

⁹¹ Petolescu 2002.

⁹² Isac 2002, p. 70-78

⁹³ Floca, Ferenczi, Mărghitan 1970; Mărghitan 1971, p. 531-535.

⁹⁴ Alicu 1984, p. 467-475.

⁹⁵ Stîngă 1998, passim.

⁹⁶ Popilian 1984, p. 46-54.

⁹⁷ Popilian 1981, p. 28-46

⁹⁸ încă inedite, vezi Luca 2005, nr. 477, 3, 4.

⁹⁹ Protase, Dănilă 1965, p. 557-561.

¹⁰⁰ Luca 2005, p. 178, nr. 273, cu bibliografia.

După numărul de ștampile, dar fără a descoperi în mod deosebit numeroase instalații de ardere sunt importante centrele de producție de la Ulpia Traiana¹⁰¹, Romula¹⁰², Tibiscum¹⁰³.

În cazul unor așezări de mai mică importanță de tipul unor *vici militares* asemenea ateliere particulare sunt puțin numeroase, cu o excepție, în cazul officinelor de la Tibiscum, dar ale căror produse de tipul ARF, MID, GTI, MA.SY se regăsesc atât în mediul militar, cât și în cel civil, complicând studiul acestor artefacte în cercetarea acestui complex arheologic¹⁰⁴. O sinteză asupra cărămidărilor civile din Dacia pe baza ștampilelor tegulare a întreprins relativ recent cu bune rezultate C. Pop¹⁰⁵.

Cu rare excepții producția acestor ateliere nu depășește teritoriul unui oraș. Una din acestea ar fi officina cu ștampila MID prezentă la Apulum¹⁰⁶, Ulpia Traiana¹⁰⁷, Tibiscum (în teritoriul acestuia Bolvașnița, Criciova etc)¹⁰⁸. Ștampila este atribuită de unii arheologi unității de mauri de la Tibiscum¹⁰⁹, după alții, unui *officinator* cu numele Marcus Iunius Donatus¹¹⁰.

Producția ceramică este cel mai bine reprezentată în provincie din toate categoriile de meșteșuguri romane. Cercetarea științifică a abordat această tematică este drept și datorită caracterului descoperirilor arheologice în sine. Un rol important în acest sens l-au avut organizarea unui Congres RCRF la Timișoara (1994) și apoi un congres ILA- Zalău (2006) care au determinat publicarea unor volume și a unor expoziții adecvate privind descoperirile de ceramică și mai recent, de opaițe din Dacia Romană. Implicit, un număr semnificativ de mare de arheologi români fac parte acum din asociațiile internaționale RCRF și ILA, ceea ce a oferit o deschidere internațională cercetărilor arheologice în domeniu și cunoașterea concretă a descoperirilor din provincia nord-dunăreană. Ca atare, importante lucrări asupra ceramicii romane din Dacia au apărut masiv *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores*, începând din anul 1994 încoace.

Conlucrarea specialiștilor români cu echipe internaționale din Germania și Anglia în marile centre urbane de la Apulum și Ulpia Traiana a contribuit la rândul lor la publicarea masivă de material ceramic specializat pe domenii care a apărut într-o serie de publicații din țară sau străinătate. În atare situație, în acest studiu de sinteză generală vom menționa doar o serie de lucrări în mod selectiv, fără criteriile precise cronologice sau de altă natură.

Ceramica din provincie cuprinde mai multe domenii:

1. ceramica de tradiție locală daco-romană lucrată cu mâna sau la roată;
2. ceramica provincială romană de uz cotidian;
3. producția ceramică a unor seminții colonizate în Dacia (norico-pannonici, celți, iliri etc.);

¹⁰¹ Piso, 1996, p. 153-200.

¹⁰² IDR, II, passim.

¹⁰³ IDR, III/1, passim.

¹⁰⁴ Benea, Bona 1994.

¹⁰⁵ Pop 1994, p. 41-49.

¹⁰⁶ IDR, III/5.

¹⁰⁷ IDR, III/2.

¹⁰⁸ IDR, III/1.

¹⁰⁹ Moga 1970, p. 135-149.

¹¹⁰ Branga 1980.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

4. ceramica ștampilată lucrată la roată;
5. ceramica tip *terra sigillata* locală (Micăsasa, Napoca);
6. tipuri speciale: medalioane, teracote, opaițe etc.
7. ceramica romană de import: *terra sigillata*, amfore, *terra nigra*, etc.

Centrele de producție de olărie antică din provincie au fost identificate: prin instalații de ardere a ceramicii, instrumente, anexe, rebuturi de fabricație. Ele apar în toate mediile provinciei și documentează o producție locală importantă ca și capacitate. În literatura de specialitate este domeniul cel mai bine reprezentat.

În afara lucrării de sinteză a lui Gh. Popilian pentru Oltenia, unde sunt amintite în primul rând centrele de olărie de la Romula, apoi cele de la Drobeta și Slăveni, etc. au apărut studii care semnalează descoperirea unor centre de olărie în principalele orașe ale Daciei: Apulum¹¹¹, Ulpia Traiana¹¹², Napoca¹¹³, mai nou Potaissa¹¹⁴, alături de descoperiri de cuptoare de olărie în *vici militares*, cum ar fi de pildă la: Cristești¹¹⁵, Tibiscum¹¹⁶, Bumbesti¹¹⁷, Ilșua¹¹⁸ etc.

Un loc distinct în producția ceramică din Dacia îl are ceramica daco-romană lucrată cu mâna studiată în prezent într-un număr important de centre de tip *vici militares*, sau chiar castr¹¹⁹.

În mediul rural al provinciei Dacia, cuptoare de olărie apar în număr redus 1-2 instalații de ardere a ceramicii pe teritoriul unei așezări, indiciu al unei importanțe locale. Cităm selectiv: Grădinari (jud. Caraș-Severin)¹²⁰, Micăsasa (jud. Sibiu) etc.

Centrul cel mai important de producere a ceramicii până în prezent a fost descoperit la Micăsasa, unde în așezarea de olari s-au descoperit peste 20 de cuptoare, cu instrumente de lucru, tipare etc. demonstrând o activitate specifică a unei producții de mare anvergură, încă inedită în mare parte¹²¹.

În mediul Daciei libere la Medieșul Aurit¹²², Satu-Mare¹²³ și mai nou Oradea-Salca¹²⁴ au apărut centre importante de olărie.

¹¹¹ Ultima lucrare în acest sens cu bibliografia la zi Ceaușescu 2006, p. 142-163.

¹¹² Alicu 1975, p. 43-51; Alicu, Soroceanu 1982, p. 52-65 etc.

¹¹³ Bolindeț-Rusu 2001 (mss); *Eadem* 2004, p. 321-343; Bolindeț-Rusu 2006, p. 322-336; Bolindeț-Rusu, Cociș 2005, p. 149-184.

¹¹⁴ Recente descoperiri de cuptoare de ardere a ceramicii, tipare, rebuturi de fabricație etc. (vezi rapoartele din 2005, 2006).

¹¹⁵ Nicoleta Man (Tg. Mureș) a prelucrat întregul material ceramic de la Cristești într-o teză de doctorat, în cea mai mare parte încă inedit (Man 1999, p. 143-165).

¹¹⁶ Benea 1982, p. 22-41.

¹¹⁷ Marinou 2004, p. 115-124.

¹¹⁸ Gaiu 2002, p. 161-169.

¹¹⁹ Marcu, Țentea 1997, p. 221-268, Benea 2005a., p. 55-65.

¹²⁰ Bozu 1990, p. 147-186.

¹²¹ Mitrofan 1995, p. 175-188; *Idem* 1996; *Idem* 1999, p. 166-174.

¹²² Dumitrașcu, Bader 1967, p. 22.

¹²³ Lazin 1980, p. 111-120.

¹²⁴ Ilieș, Bulzan 2002, p. 199-217.

În fața așezării de la Porolissum, la Zalău apare un centru de olărie al dacilor liberi caracterizat prin ceramică cenușie, care lucra mai ales pentru mediul barbar¹²⁵.

În funcție de mărimea centrului de olărie este și importanța producției ceramice locale, sau cu caracter mai larg cuprinzând un teritoriu urban, sau chiar provincial, interprovincial. Credem, că în acest moment nu poate fi demonstrată, deci nu putem vorbi de un export, decât în relațiile cu *barbaricum*, cum au dovedit lucrările recente ale cercetătorilor slovaci constatând prezența ceramicii șampilate de la Porolissum pe teritoriul Tisei Superioare¹²⁶.

O statistică privind raportul enunțat mai sus: mediu urban, rural, *vici militares*, castre, în acest domeniu al ceramicii este încă anevoios de făcut, până în prezent. Totuși, marile centre ceramice recunoscute ale Daciei sunt Romula, Micăsasa, Potaissa, ca și număr de instalații de ardere a ceramicii, apoi cele de la Cristești, Porolissum.

Constatarea principală este următoarea: majoritatea atelierelor de olărie se constată în *vici militares* față de cele din mediul urban sau rural, ceea ce argumentează importanța acestui tip de așezări în structura economiei provinciei, dispunerea lor oarecum simetrică pe tot cuprinsul Daciei.

Există câteva ateliere ce aparțin mediului militar, precum sunt cărămidăriile de la Apulum, sau atelierul de olărie de la Tibiscum descoperit în vicus-ul militar.

Analiza ceramicii cu caracter local este în multe privințe încă la început dar s-au făcut pași importanți în studierea ceramicii șampilate de la Porolissum¹²⁷, a celei locale de la Napoca¹²⁸ și mai nou Micăsasa¹²⁹, a celei daco-romane lucrate cu mâna de la Orheiul Bistriței¹³⁰, Bologna¹³¹, Buciumi¹³², Tibiscum¹³³, Drobeta¹³⁴ etc.

Se cuvine a remarca aici o cercetare cu caracter interdisciplinar precum un studiu al lui Viorica Rusu-Bolindeț asupra ceramicii care imită vasele de metal, îndeosebi paterile¹³⁵ sau un altul privind reprezentările de vase pe monumentele de piatră din provincie¹³⁶.

Un loc distinct în analiza ceramicii îl reprezintă ceramica de import de tip *Terra sigillata* sau *Terra nigra* studiată prin diferire lucrări pe situri arheologice: castre, vici militari, orașe. Acest studiu nu formează obiectul lucrării de față care și-a propus analiza economiei locale daco-romane, deși cercetările se întrepătrund.

Producție ceramică specială cu caracter local: opaițe, teracote, *mortaria* etc.

a. Opaițe. Posibilitățile de identificare ale unui atelier local au fost analizate în mai multe

¹²⁵ Matei 1997, p. 267-455.

¹²⁶ Matei 1997, p. 267-455.

¹²⁷ Gudea, Filip 1997, p. 151-219.

¹²⁸ Rusu-Bolindeț, Voișian, Cociș 2000, p. 141-199.

¹²⁹ Mitrofan 1999, p. 166-174.

¹³⁰ Protase 1960, p. 188-194.

¹³¹ Gudea 1969, p. 503-508.

¹³² Gudea 1970, p. 299-311.

¹³³ Benea 2005.

¹³⁴ Sîngă 1998.

¹³⁵ Rusu-Bolindeț 1996, p. 325-388.

¹³⁶ Rusu-Bolindeț 1993, p. 147-154.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

studii recente asupra acestei probleme aducând în discuție idei cu caracter de ipoteză care conduc spre rezultate mult mai evidente. Criteriile de identificare ar fi următoarele :

1. prin analiza stilistico-tipologică a unei categorii de opaite romane, respectiv a elementelor de decor specifice unui tip anume de lămpi (decorul bordurii, al discului etc., chiar anumite imperfecțiuni în tratarea structurii corpului pieselor)¹³⁷.

2. prin analiza macroscopică și chimică a pastei unor lămpi produse în centrele ceramice romane din Dacia pentru identificarea sursei de materie primă, mai puțin realizată până acum, datorită costurilor mari. Observații asupra pastei s-au întreprins în cazul lămpilor de la Durostorum, Potaissa¹³⁸ și Tibiscum și pentru unele centre din Dacia Porolissensis.

3. descoperirea unor tipare de lămpi cu ștampilă sau dimpotrivă anonime în apropierea unor ateliere de olărie, credem că reprezintă modalitatea cea mai sigură și desigur cea mai simplă de identificare a unui atelier local. În general, la noi opaitele din lut au fost studiate pe centre de producție mari precum ar fi de pildă: Apulum¹³⁹, Ulpia Traiana¹⁴⁰, Tibiscum¹⁴¹, Romula¹⁴², Potaissa¹⁴³, Cristești¹⁴⁴ etc.

Aceste oficine anonime au un pronunțat caracter local și aparțin unor ateliere pentru care nu sunt cunoscute numele unor proprietari de oficine. Mai nou, s-a avansat ipoteza că prezența unui tipar într-un sit nu poate reprezenta un indiciu al fabricării unui opaite, dacă nu se afla în zona unei instalații de ardere a ceramicii, ceea ce este discutabil în opinia noastră¹⁴⁵.

Într-un studiu recent, au fost analizate piesele de iluminat anonime, dar și cele ștampilate, care ar putea fi atribuite unei producții locale de opaite¹⁴⁶. O listă de *officinatores* ar putea fi următoarea:

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaite	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
1.	A(C)CEPTUS	Firmalampen	Napoca (?)	Suceag	-	Sec. II-III
2.	AQUIN(us) sau Aquila	Firmalampen	Apulum	Apulum (3). Cristești de Mureș, Napoca	-	Sec. II-III

¹³⁷ Roman 1997, p. 435-452.

¹³⁸ Ana Cătinaș a întreprins o astfel de analiză în teza sa de doctorat asupra lămpilor de la Potaissa, din păcate inedită încă.

¹³⁹ Mai multe studii ale lui C. I. Băluță 1961; *Idem* 1996 și ultimul dedicat lămpilor cu ștampilă descoperite la Apulum (Băluță 2003).

¹⁴⁰ Alicu 1976; *Idem* 1994; Alicu, Nemeș 1977 etc.

¹⁴¹ Benea 1990; *Eadem* 1996, mai nou vezi și articolele lui S. Regep-Vlascici în acest sens.

¹⁴² Popilian 1997, p. 7-20 etc.

¹⁴³ Cătinaș 1997, *passim*.

¹⁴⁴ Man 1999.

¹⁴⁵ Roman 2006, p. 186-299.

¹⁴⁶ Benea 2006 ms (sub tipar).

Doina Benea

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaiț	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
3	ARMENIUS	Firmalampen	Romula	Romula (21), Orlea (1), Apulum (3), Slăveni (2), Sucidava (2), Tibiscum (1), Ulpia Traiana (4), Diema (1), Acidava (2), Aquae (Cioroiul Nou) (2.) Transilvania	Moesia Superior (Ratiaria, Ravna Viminacium), Moesia Inferior (Durostorum, Novae, Măcin)	Sf. sec. II – prima jum. Sec. III
4.	AUR. R	Firmalampen	Tibiscum	-	-	Prima jum. Sec. III
5.	CAIUS/F	Firmalampen		Apulum	-	Sec. II-III
6.	CAI	Firmalampen	Tibiscum	Tibiscum	-	Prima jum. Sec. III
7A.	CAI	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Apulum, Micia (Graffiti), Cristești	-	Mijlocul sec. II
8.	CRISPINUS (în două variante)	Rotund	Ulpia Traiana	Apulum (3), Ulpia Traiana (2)	-	A doua jum. a sec. II
9.	DIOCLES		Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	A doua jum. a sec. II
10.	G. GEMELLINUS (ca graffiti)	Rotund	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Cristești	-	Mijlocul sec. II
11.	IANUARIUS (în mai multe variante)	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana, Apulum, Ampelum	-	Sec. II
12.	IUSTINUS (și în formă de graffiti)	Firmalampen	Apulum		-	Sec. II
13.	MAXIMUS (ca graffiti)	Firmalampen	Apulum	Apulum, Transilvania	-	Sec. II-III
14.	M(ARCUS) S(ERVIUS) DONATUS (?)	Tipar valva inferioară Firmalampen	Potaissa	Potaissa	-	Sec. II-III
15.	NIMFUS	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	Sec. II-III
16.	PETATUS	Firmalampen	Ulpia Traiana	Ulpia Traiana	-	Sec. II-III
17.	G.I. PROCLUS		Ampelum	Ampelum, Cristești	-	Sec. II-III.
18.	RAR(IUS)	Firmalampen	Ilișua	Ilișua (1)	-	Sec. II-III
19.	ROMANUS. SC(Graffiti)	Firmalampen	Drobeta	Drobeta	-	Sec. II-III

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

Nr. crt.	Ștampila	Tipul de opaiț	Oficina producătoare	Aria de răspândire	Aria de răsp. în Imperiu	Datare
20.	RUFINUS (doua tipuri de ștampilă)	Firmalampen	Apulum	Apulum (2)	-	Sec. II-III
21.	RUSTIK	Firmalampen	Napoca	Napoca (2)	-	Sec. II-III
22.	SERENU(S) (graffiti)	Firmalampen	Apulum	Apulum (2)	-	Sec. II-III
23.	TITUS	Firmalampen	Cristești	Cristești	-	Sec. II-III
24.	URBICUS	Firmalampen	Apulum	Apulum	-	Sec. II-III
25.	URUS		Drobeta	Drobeta	-	Sec. II-III
26.	VICTOR		Apulum	Apulum, Buciumi	-	Sec. II
27.	X / VISE		Ilișua	Ilișua	-	Mijlocul sec. II.

Producția de lămpi de pe teritoriul Daciei se încadrează producției generale din Imperiu, în care predomină mai ales cele de tip Firmalampen, fiind cele mai simple ca structură. Ea a început imediat după cucerire prin piese cu cioc triunghiular. La aceste piese se adaugă producția anonimă de lămpi din lut atestată în provincie prin mai multe tipare¹⁴⁷ de opaițe cu cioc triunghiular, rotunde sau pătrate sau dimpotrivă de tip Firmalampen.

b. Teracotele au intrat în atenția literaturii de specialitate românești relativ recent, în ultimul timp prin studii de mai mare întindere. De obicei, în anumite monografii de complexe sunt prezentate ca și componente ale complexului respectiv fără o analiză structurală fundamentală.

Judecând după descoperirile de până acum, se integrează într-o producție generală aparținând atelierelor de olărie. În zona atelierelor de olărie locale apar de obicei tipare sau piese rebutate din teracotă, ceea ce sugerează existența unor ateliere cu caracter complex care produc mai multe categorii de produse, alături de ceramică. În cadrul producției de teracote se remarcă în mod deosebit cele cu caracter religios în care predomină zeița Venus, Amor, Mercur, Minerva etc., alături de jucării¹⁴⁸. Valoarea artistică a acestor categorii de piese este modestă.

În rare cazuri s-au descoperit teracote glazurate cum ar fi de pildă la Ampelum, produse de oficina lui C. Iulius Proclus¹⁴⁹ și Tibiscum¹⁵⁰, Romula¹⁵¹ etc. Studii de sinteză asupra acestor categorii de produse nu s-au realizat încă.

¹⁴⁷ *Eadem.*

¹⁴⁸ Publicațiile sunt extrem de numeroase răspândite în numeroase reviste de specialitate. Ca atare cităm selectiv: Petolescu et alii 1975, p. 687-695; Pop, Nemeș 1977, p. 159-161; Nemeș 1987, p. 488-490; Popilian 1997, p. 7-20; Bondoc 2005; Bondoc, Dincă 2005.

¹⁴⁹ Lipovan 1994, p. 153-160.

¹⁵⁰ Benea 2004, p. 203-217.

¹⁵¹ Popilian 1997, p. 7-20.

c. Medalioanele ceramice. Prin modul lor de realizare, ele sunt mai rar întâlnite în Dacia, lucru datorat poate și unei carențe de informație arheologică. Studiile în acest sens sunt puțin numeroase și s-au axat cu deosebire asupra unor descoperiri din situri precum: Romula¹⁵², Tibiscum¹⁵³, Ilișua, Gilău¹⁵⁴ etc. O lucrare de sinteză asupra medalioanelor ceramice din provincie a fost realizată de S. Cociș cu câțva timp în urmă.

O componentă a acestei categorii ceramice este reprezentată de vasele de cult decorate cu medalioane și șerpi. Lucrările care au apărut în decursul timpului se referă la descoperiri din situri. O lucrare de sinteză aparține lui Viorica Rusu-Bolindeț, care a adus la zi întreaga documentație la nivelul anului 1997, împreună cu bibliografia străină la zi. Este un studiu documentat în acest sens¹⁵⁵.

d. Mortaria a fost studiată până acum în Dacia doar prin prisma ștampilelor de producător, neînregistrându-se meșteri locali (cu excepția celui de la Ampelum)¹⁵⁶. Situația nu este clară în acest moment. Dar ele puteau fi produse în orice atelier local de olărie. Oficinerile cele mai des întâlnite atestate epigrafic provin din provinciile sud-dunărene sau central-europene¹⁵⁷.

e. Amfore. Un loc distinct în studierea ceramicii romane îl ocupă producția de amfore destinată transportului de produse la mare distanță. Deocamdată nu există indicii asupra unei producții locale. Studiarea acestei categorii ceramice a trezit interes de abia în ultimii ani. De la primele descoperiri menționate de edițiile Olteniei Romane ale profesorului D. Tudor¹⁵⁸, apoi Ghe. Popilian pentru același spațiu geografic¹⁵⁹, mai mulți cercetători din Dacia au abordat acest tip de cercetare în subsidiar¹⁶⁰. O sinteză asupra descoperirilor amforistice de pe teritoriul provinciei ajunse în Dacia pe calea comerțului a întreprins A. Ardeț, fiind recent publicată¹⁶¹. Ea oferă o primă bază de discuții în acest sens.

Ateliere de prelucrarea osului și cornului. Deși în mai toate așezările au apărut obiecte de os diverse (de la ace de cusut, ace de păr, plăsele de cuțit, la cutii pentru ace, etc., și piese din componența armamentului roman (mânere de spadă, piese din dotarea arcului și a săgeții, etc). Și în acest caz, avem de a face cu ateliere cu caracter militar și civil. Câteva ateliere militare au fost descoperite în castru, precum cel din castrul mic de la Tibiscum¹⁶² și poate de la Micia¹⁶³, Buciumi¹⁶⁴ din timpul provinciei.

¹⁵² *Ibidem* cu toată bibliografia.

¹⁵³ Benea 1977, p. 161-188; Cociș, Rogozea, Chițu 1988, p. 247-250.

¹⁵⁴ O lucrare de sinteză în acest sens, la Cociș, Ruscu 1996, p. 121-135.

¹⁵⁵ Vezi nota 130.

¹⁵⁶ Lipovan 1990, *passim*.

¹⁵⁷ Băluță 1977, p. 243-256; Petolescu 1985, p. 157-172, cu bibliografia la zi până la aceea dată.

¹⁵⁸ Tudor 1978.

¹⁵⁹ Popilian 1974, p. 137-146.

¹⁶⁰ Alicu 1975 a, p. 409-410; Benea 1999, p. 435-438, Ardeț 1993, p. 95-140.

¹⁶¹ Ardeț 2006.

¹⁶² Benea 2003, p. 223-235.

¹⁶³ Petculescu 2002, p. 765-770.

¹⁶⁴ Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

Atelierele cu caracter civil de regulă puteau exista în orice așezare, meșteșugul acesta făcând parte din categoria celor casnice, identificarea unor officine s-a făcut cu relativ mare greutate, deși materialul osteologic cu urme de prelucrare a apărut în numeroase așezări nefiind consemnat ca atare. N. Gudea, I. Bajusz au publicat un *corpus* al acelor de păr de la Porolissum¹⁶⁵, după ce un număr mare de piese au apărut în monografia din anul 1989 asupra sitului de la Porolissum¹⁶⁶. Un studiu important aparține Danielei Ciugudeanu, asupra obiectelor de os de la Apulum¹⁶⁷ realizat cu deosebită acuritate în atribuiri și interpretări. Un alt studiu a abordat descoperirile de la Ulpia Traiana¹⁶⁸.

Un studiu de sinteză asupra descoperirilor de piese din os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis a fost realizat de către S. Cociș și D. Alicu¹⁶⁹.

O serie de monografii de situri prezintă material osteologic în curs de prelucrare, ceea ce demonstrează importanța ocupației în cadrul unei așezări. Astfel, se cuvin amintite cercetările asupra materialului osteologic din castrele de la Bologa, Hinova, din orașele antice Apulum, Porolissum, din așezările rurale de la Timișoara-Freidorf, Cicău, Târnăvioara¹⁷⁰.

Mai nou, multe studii au abordat analiza fenomenului creșterii animalelor și apoi, implicit a vânatului, din punctul de vedere al prelucrării oaselor și a cornului¹⁷¹. Ele au demonstrat că acest meșteșug casnic practic se putea realiza în orice gospodărie, dar era legat direct de sacrificarea animalelor în sensul începerii procesului de prelucrare care trebuia să se desfășoare la câteva ore după sacrificare.

Ateliere de sticlă. În Dacia, deocamdată nu avem indicii de producere a sticlei primare realizate din materie primă, dar există dovezi ale prelucrării acesteia pentru vase.

Un atelier de sticlă anonim a fost descoperit în imediata apropiere a clădirii VII din *vicus*-ul militar de la Tibiscum¹⁷². Poate un atelier să fi existat și la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, unde se presupune că a fost descoperit un cuptor de producere a sticlei.

Analiza produselor de sticlă din Dacia romană s-a realizat practic până acum, doar prin prisma descoperirii unor ștampile marcate pe fundul recipientelor, fără a avea indiciul unei producții locale sau dimpotrivă de import¹⁷³, cum este cazul celei de la Apulum. În rare cazuri accentul descoperirilor s-a pus pe tipologia pieselor, care trebuie să recunoaștem că nu se poate deosebi de cea de import având în vedere standardizarea ei. Ștampile cu marca unui *officinator* au apărut de pildă, pe un fragment IUSTOS care provine de la Apulum¹⁷⁴. Alte

¹⁶⁵ Chirilă, Bajusz 1991, p. 249-291.

¹⁶⁶ Gudea 1989, *passim*.

¹⁶⁷ Ciugudeanu 1997.

¹⁶⁸ Alicu, Nemeș 1982, p. 345-365.

¹⁶⁹ Cociș, Alicu 1993, p. 113 sqq.

¹⁷⁰ Cităm selectiv: El Susi 1993, p. 215-220, *Eadem* 1996; Gudea 2005, p. 211-266 cu toată bibliografia la zi asupra problematicei în discuție.

¹⁷¹ Stanic 2001-2002, p. 109-120.

¹⁷² Benea 1996, p. 193-201.

¹⁷³ Băluță 1979, p. 195-200.

¹⁷⁴ Băluță 1983, p. 167-170.

descoperiri similare provin de la Porolissum¹⁷⁵, iar un altul din castrul de la Bologna¹⁷⁶. Un studiu de sinteză la nivelul întregii provincii Dacia lipsește deocamdată¹⁷⁷.

În cazul sticlei de geam folosită mai ales la ferestrele din clădiri civile sau barăci de castru, nu deținem informații de prelucrare a lor pe loc, cum era uzanța, dar acest lucru era cumva obligatoriu datorită fragilității materialului. Un astfel de geam fragmentar a fost descoperit în castrul de la Tibiscum, în anul 1976 restaurat avea dimensiunile de 40 x 36 cm.

În schimb, în producția de mărgele de sticlă, inele, pietre de inel sunt documentate 2 ateliere, și un al treilea parțial descoperit, încă inedit la Tibiscum¹⁷⁸, și probabil un altul la Porolissum, judecând după numărul de piese descoperite¹⁷⁹. Importanța celor două centre de producție se datorează unui export masiv în *barbaricum*, la sarmații iazigi, unde mărgelile de sticlă sunt o podoabă predilectă. În schimb, inelele și pietrele de inel¹⁸⁰ apar mai ales pe teritoriul provinciei Dacia, fără a avea acum indicii de export.

Ateliere de prelucrare a pietrelor semiprețioase. Prof. D. Tudor a identificat primul atelier de prelucrarea pietrelor semiprețioase din Dacia, la Romula¹⁸¹ a unor geme care erau executate din iaspis, carneol etc. materie primă existentă și pe plan local, dar putând proveni și din import. Centrul era extrem de important pentru întreaga provincie. La Porolissum, datorită numărului mare de piese executate mai ales din sticlă (ne referim mai ales la geme, pietre simple din sticlă se presupune existența unui centru local de producție)¹⁸².

Alături de geme, se cuvin amintite mărgelile executate din carneol, executate în atelierul de la Tibiscum¹⁸³, cu materie primă locală, alături de mărgele executate din coral, materie prima adusă de undeva din apropiere de insula Sardinia, sau dimpotrivă din apropierea unor insule din Marea Egee.

Deocamdată, pe timpul Provinciei avem documentate puține piese din chihlimbar, pentru care nu există indiciu ferm al importului din *barbaricum* sau al aducerii lui din apropiere de Buzău, oarecum pe plan local, dar tot din afara provinciei.

Asupra exportului Daciei spre *barbaricum*, doar pentru mărgelile de carneol și coral din mormintele sarmatice avem indicii ferme că provin de la Tibiscum.

Industria casnică. a. Țesutul. În mod surprinzător apare reprezentat mai ales prin fusaiiolele de lut folosite la tors, deci o etapă preliminară de lucru. Ele apar cu deosebire în mediul rural local al provinciei în așezările daco-romane, precum: Soporul de Cîmpie, Obreja, Șura Mică, Locusteni, Gropșani, Timișoara-Cioreni, Timișoara-Freidorf etc. Nu au fost descoperite până acum, în mediul urban sau al vicilor militari din Dacia Romană, decât ocazional (de pildă, la Tibiscum o singură piesă). Acest lucru poate sugera indirect o predilecție a

¹⁷⁵ Gudea 1989, p. 205-206.

¹⁷⁶ Gudea 1984, p. 531-535.

¹⁷⁷ Băluță 1979, p. 195-200 face câteva observații cu caracter general la nivelul Daciei Superior.

¹⁷⁸ Benea 2004.

¹⁷⁹ Gudea 1982, p. 21-30.

¹⁸⁰ Vezi la Benea 2004.

¹⁸¹ Cităm selectiv: Tudor 1967, p. 209-229.

¹⁸² Pantazzi 1998, p. 43-51.

¹⁸³ Benea 2004, passim.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

torsului lânii în așezările rurale, implicit și a țesutului în același mediu. Tot atât de rare sunt greutatea pentru războiul de țesut descoperite mai ales în mediul rural, mai puțin în *vici militares* sau orașe¹⁸⁴.

Judecând după faptul că în Dacia este atestat la Apulum un *collegium centonariorum* al țesătorilor de postavuri putem presupune că pregătirea lânii se realiza în mediul rural din apropiere.

b. Atelierele de pielărie nu sunt documentate arheologic încă pe teritoriul Daciei, dar descoperirea unor fragmente de piele este documentată ocazional. Astfel, la Tibiscum, o mică pușculiță cu 11 monede de argint a fost descoperită, în faza de lemn a clădirii XI¹⁸⁵. Un argument important în acest sens îl oferă prezența numărului mare de oase de animale în curs de prelucrare care sugerează importanța creșterii vitelor pentru industria de pielărie, atât de necesară armatei pentru corturi și nu numai.

Folosirea pieilor de animale în confecționarea încălțămintei nu a fost evidențiată până acum în mod satisfăcător, deși anumite reprezentări plastice de artă prezintă atât Columna, monumentul de la Adamclissi, cât și pe unele monumente funerare). Deocamdată dovezile arheologice sunt precare.

Un argument direct este oferit de prezența în Dacia a unui colegiu *utriculariorum*, realizarea de burdufuri pentru transportarea vinului¹⁸⁶, iar la Sucidava este atestat chiar un sclav care era *coriarius*¹⁸⁷.

Creșterea animalelor mari (bovine, ovine) reprezintă în provincie o componentă de bază, între ocupațiile tradiționale – să spunem ale provinciei – care puteau asigura necesarul de hrană, dar de materie primă pentru nevoile locale în producția de pielărie și de prelucrare a osului¹⁸⁸.

Pe stela de la Cășei, defunctul apare înveșmântat într-o șubă din piele de oaie indiciu important al industriei de pielărie. Deocamdată lipsesc studii în acest sens. Condițiile climatice ale Daciei cu ierni aspre au influențat și determinat implicit prelucrarea pieilor de animale.

c. O serie de piese de importanță în viața cotidiană, precum instrumentele medicale au fost tratate pe situri: Ulpia Traiana¹⁸⁹, Porolissum¹⁹⁰, Tibiscum¹⁹¹ etc. Lipsește o lucrare de sinteză în acest sens.

Habitatul cotidian cu principalele sale componente: locuința (piese de mobilier, chei etc.) accesorii de toaletă (oglinzi, piepteni etc.) nu au apărut decât accidental cu ocazia prezentării generale a unui complex de locuire sau inventar funerar. Ca atare nu reprezintă în acest moment o componentă importantă în discuția de față.

¹⁸⁴ Un prim studiu aparține Cristinei Alexandrescu în acest volum.

¹⁸⁵ Cercetări încă inedite.

¹⁸⁶ Benea 1994 a, p. 302-310, cu întreaga analiza a problematicii.

¹⁸⁷ IDR, II, 203.

¹⁸⁸ Gudea 2002, p. 61-102.

¹⁸⁹ Alicu, Cociș 1990, p. 223-236.

¹⁹⁰ Gudea 1989, passim.

¹⁹¹ Pribăc, Timoc 2004.

Această schiță succintă a economiei romane prin prisma descoperirilor arheologice ce privesc doar o componentă a ei, respectiv meșteșugurile a încercat să surprindă informațiile cele mai importante cunoscute până acum. Nu am putut și nici nu am dorit să luăm în discuție toate studiile, articolele ce priveau un domeniu sau altul. Nu au fost luate în discuție informații de natură epigrafică ori de artă, care ar fi putut aduce unele date mai concludente pentru producția de artă de pildă, tocmai în ideea de a evidenția caracterul descoperirilor arheologice în domeniu.

Intenția noastră a fost să atacăm această problematică dificilă pentru a contura aspectele cunoscute față de cele netratate încă, sau altfel spus, studiate într-o măsură mulțumitoare. Întrucât nu se constată până acum cercetări arheologice sistematice axate pe studiul unor complexe de natură economică. Rezultatele de până acum reprezintă restudierea în mare parte a fondului vechi de descoperiri. Ele sunt în acest moment o bază importantă de studiu.

Ele au argumentat o situație inegală între anumite compartimente ale meșteșugurilor determinate de mai multe cauze cum ar fi: caracterul descoperirilor, interesul specialiștilor și nu mai puțin hazardului descoperirilor. Cu excepția analizei de sinteză întreprinsă asupra opaițelor și unor categorii speciale de ceramică, a fibulelor și a emailatelor, a mărgelilor, a artefactelor de bronz din Dacia lipsesc în acest moment studii la nivel de provincie.

Cantitatea cea mai mare de informație este oferită de atelierele de olărie și de materiale de construcție descoperite până acum pe teren.

O carență mare credem a cercetărilor în domeniul economic este reprezentată de lipsa unor comparații cu situația din alte provincii, în primul rând cu cele din provinciile dunărene limitrofe sau apoi, cele mai îndepărtate din vestul sau chiar estul Imperiului Roman în funcție de problematica tratată.

Nu cred că este nimerit a trasa direcții spre cercetare unor sectoare, ele se evidențiază singure. Am dori însă să menționăm faptul că documentația arheologică asupra meșteșugurilor sub aspectul cunoștințelor este apropiată de cea a altor provincii romane central-europene unde se constată situații similare în studierea artizanatului.

În **concluzie**, credem că se impun câteva observații cu caracter general:

- implementarea sistemului tehnic roman în producție meșteșugărească din Dacia a adus nu numai o tehnică evoluată, dar și artizanii corespunzători în anumite domenii;
- atelierele daco-romane (în sensul general, din provincie) au o producție generală cu caracter local, prea puține produse ajung în schimbul interregional provincial;
- exportul în *barbaricum* este doar în general cunoscut până acum în Dacia, dar el marchează deja domenii importante precum: exportul de ceramică ștampilată, accesorii vestimentare: fibule, podoabe din sticlă, aplica emailate, la care ar trebui să adăugăm arme și alte obiecte de uz cotidian din metal, și produsele naturale cunoscute: sare, grâne etc.
- Masa de oameni ocupați în meșteșuguri provine din zone cu aglomerări de populație, respectiv așezări urbane sau semiurbane (*vici militares*). Din punct de vedere social, statutul lor este și nu clar precizat epigrafic, sau în mare parte necunoscut, dar patronii lor sunt cavaleri recunoscuți din provinciei (vezi cazul lui P. Aelius Strenuus, etc.) Nu sunt cunoscute prea multe date privind evoluția meșteșugurilor în mediul rural cu excepția unor centre mari de olărie amintite mai sus, indiciu indirect poate al relațiilor economice cu mediul urban și semiurban din care își procură cele necesare.

Considerații privind cercetările arheologice referitoare la meșteșugurile din provincia Dacia

• Economia provinciei prin atelierele artisanale a reprezentat un factor important de profunzime în romanizarea provinciei. Sub acest aspect, situația Daciei este comparabilă cu cea a Germaniei Inferior, a Raetiei sau Noricum, de pildă.

• Dacia a reprezentat pentru multe activități meșteșugărești o punte de legătură între Estul și Vestul Imperiului. În acest moment, informațiile arheologice sunt lacunare, dar credem că primele observații coerente în acest sens sunt făcute deja.

Studierea centrelor artisanale din provinciile romane a intrat în atenția cercetătorilor moderni de abia în ultimele două decenii, punând chiar bazele unui proiect Internațional CRAFT ce a inclus deja un număr mare de provincii precum: nordul Italiei, Raetia, Germania Superior și Inferior, Noricum, etc. proiect la care credem că și Dacia va adera în curând.

Bibliografie

- Alicu 1975 Alicu D., *Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, Sargetia, 11-12, 43-51.
- Alicu 1975 a Alicu D., *Un fragment de amforă cu ștampilă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, SCIVA, 26, 3, 409-410.
- Alicu 1984 Alicu D., *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, 21, 467-475.
- Alicu, Soroceanu 1982 Alicu D., Soroceanu A., *Ceramica romană cu glazură plumbiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Potaissa, 3, 52-65.
- Alicu, Pop, Wollmann
1979 Alicu D, Pop C., Wollmann V., *Figurated Monuments from Sarmizegetusa*, BAR IS, 605, Oxford.
- Alicu Nemeș 1982 Alicu D., Nemeș, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, 19, 345-365.
- Alicu, Cociș, 1990 Alicu D., Cociș S., *Instrumente medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Apulum, 26, 223-236.
- Alicu et alii 1994 Alicu D., Cociș S., D Ilieș C., Soroceanu A., *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bibliotheca Musei Napocensis, 9, Cluj-Napoca.
- Ardevan 1998 Ardevan R., *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara
- Alicu, Pop, Wollmann
1979 Alicu D, Pop C., Wollmann V., *Figurated Monuments from Sarmizegetusa*, BAR IS, 605, Oxford.
- Ardeț 1993 Ardeț A., *Amfora romană în Banat*, Tibiscum, 10, 305-309.
- Ardeț 2006 Ardeț A., *Amfora romană în Dacia*, Reșita.
- Băluță 1961 Băluță C.I., *Opaițele romane de la Apulum (I)*, Apulum, 4, 189-220.
- Băluță 1965 Băluță C.I., *Opaițele romane de la Apulum (I)*, Apulum, 5, 227-295.
- Băluță 1977 Băluță C.I., *Sigilla mortariorum apulensia*, Apulum, 15, 243-256.
- Băluță 1979 Băluță C.I., *Considerații referitoare la răspândirea și producerea sticlei din Dacia Superior*, Apulum, 17, 195-200.
- Băluță 1983 Băluță C.I., *Baza unui mulaj pentru butelii de sticlă descoperită la Apulum*, SCIVA, 34/2, 167-170.

Doina Benea

- Băluță 2003. Băluță C.I., *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum) (I), Lămpile epigrafice*.
- Băluță 2003 Băluță C.I., *Inscripțiile Daciei Romane III/6. Instrumentum Domesticum*, Alba Iulia.
- Bărbulescu 1997 Bărbulescu M., *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.
- Alicu 1984 Alicu D., *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN, 21, 467-475.
- Benea 1974 Benea Doina, *Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta, Drobeta I*, 169-178.
- Benea 1978 Benea Doina, *O piesă ornamentală de car roman la Drobeta*, RMM, 15/9. 59-60.
- Benea 1982 Benea, Doina, *Atelierele ceramice de la Tibiscum. Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei*, Potaissa 3, p. 22-41.
- Benea, Petrovszky 1987 Benea Doina, Petrovszky R., *Werkstätten zur Metallverarbeitung in Tibiscum in 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.*, Germania, 65, 226-239.
- Benea, Bona 1994, Benea Doina, Bona P., *Tibiscum*, București.
- Benea 1994 a. Benea Doina, *Colegiul utricularilor din Dacia*, AnB, 4, 302-310.
- Benea 1997 Benea Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV (I)*, Timișoara.
- Benea 1999 Benea Doina, *Amfore din vicus-ul militar de la Tibiscum (II)*, SIB, 19-20 (1995-1996), 195-200.
- Benea 2002 Benea Doina, *Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungs-gegenstände aus Bronze)*. Zwischen Rom und Barbaricum. Festschrift für T. Kolnik, Nitra, 41-65.
- Benea 2003 Benea Doina, *Militaria aus Tibiscum. Werkstatt zur Horn- und Knochenbearbeitung*, Istoria așezărilor de tip *vici militares* din Dacia Romană, Timișoara, p. 223-235.
- Benea 2004 Benea Doina, *Die römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum / Atelierele de sticlă de la Tibiscum*, Editura Excelsior Art, Timișoara.
- Benea 2004a Benea Doina, *Ceramica glazurată de la Tibiscum*, Apulum, 41, 203-217.
- Benea 2005 Benea Doina, *Aurelius Goddes. Magister Figlinarum legionis XIII Geminae*, (Corona Laureae. Studii în onoarea Luciei Marinescu, 91-99) = Banatica 17, p.143-150.
- Benea 2005a Benea Doina, *La céramique dace travaille à la main de Tibiscum*, BAR, 1312, Actes du XI-eme Congres UISPP, Universite de Liège Belgique, 2-8 sept. 2001, 55-65.
- Benea, Crînguș, Regep-Vlascici, Ștefănescu 2006 Benea Doina, Crînguș Mariana, Regep-Vlascici Simona, Ștefănescu Atalia, *Arta și tehnica emailului în Dacia Romană*, Timișoara.

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- Benea 2006 a. Benea Doina, *Die Anonyme Lampen Produktion in Dakien*, Actes du II-eme Congres International ILA, Zalau (Roumanie) mai 2006. (sub tipar).
- Benea 2007 Benea Doina, *Prelucrarea plumbului în Dacia Romană*, (mss).
- Benea 2007 a. Benea Doina, *Cu privire la organizarea exploataării sării în Dacia Romană* (în acest volum).
- Benea, Müller, Schwalghofer 1997 Benea M., Müller H.M., Schwalghofer B., *Die Gesteine des Forums von Sarmizegetusa*, ActaMN, 33/1, 837-848.
- Bolindeț 1993 Bolindeț V., *Considerations sur l' attribution des vases de Dacie romaine décoré de serpents appliqués*, EphNap, 3, 123-141.
- Bondoc 2005 Bondoc D., *Figurine ceramice romane*. Muzeul Olteniei Craiova.
- Bondoc, Dincă 2005 Bondoc D., Dincă D.R., *Tipare și figurine ceramice romane din centrul ceramic de la Romula. Muzeul Romanatiului din Caracal*, Craiova
- Bozu 1990 Bozu O., *Așezarea daco-romană de la Grădinari-Săliște (județul Caraș Severin)*, Banatica, 10, 147-186.
- Bozu 1996 Bozu O., *Moldova Nouă, jud. Caraș-Severin*, în Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992, Brăila, p. 76-78.
- Brangea 1980 Branga N., *Urbanismul în Dacia Romană*, Timișoara.
- Ceaușescu 2005 Ceaușescu M., *A Roman Pottery assemblage from the legionary Fortress at Apulum*, In honorem Gheorghe Popiliani, Craiova, 142-162.
- Chirilă, Gudea, Lucăcel, Pop 1972 Chirilă E., Gudea N., Lucăcel V., Pop C., *Castrul roman de la Buciumi, Cluj*.
- Christescu 1929 Christescu V., *Viața economică în Dacia Romană*, Pitești = reeditare 2004, (ed. C.C. Petolescu cu aducerea informației la zi)
- Ciugudeanu 1994 Ciugudeanu Daniela, *O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor de plumb la Apulum*, ActaMN, 31/1, 231-234.
- Ciugudeanu 1997 Ciugudeanu Daniela, *Capsule de sigilii romane de la Apulum*, Civilizația Romană în Dacia, 130-137.
- Ciugudeanu 1997a Ciugudeanu Daniela, *Obiecte de os descoperite, corn și fildeș de la Apulum*, Alba Iulia.
- Cociș, Rogozea, Chițu 1988 Cociș S., Rogozea P, Chițu St., *Note privind câteva tipare și vase cu medalioane în relief din Dacia Romană*, Apulum, 25, 247-250.
- Cociș, Alicu 1993 Cociș S., Alicu D., *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, ActaMP, 17.
- Cociș 1995 Cociș S., *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*, ActaMN, 32/1, 383-391.
- Cociș 2004 Cociș S., *Fibulele din Dacia Romană*, Cluj-Napoca.
- Cociș, Ruscu 1996 Cociș S., Ruscu D., *Reliefsmedallions und Tonmatrizen aus Dakien*, Acta RCRF, 34, 121-135.
- Crăciunescu 2003 Crăciunescu G., *Cercetările de salvare de la Bistreț, județul Mehedinți*, Tibiscum, p. 247-256.

- Crișan 1959 Crișan I.H., *Le tresor d' Ațel et ses relations balkano-danubiennes*, Dacia, 3, 353-367 .
- Crînguș 2004 Crînguș Mariana, *The Representation of Personal Feminine Objects on the Funeral Stelae from Drobeta*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 426-430.
- Daicoviciu, Alicu 1984 Daicoviciu H, Alicu D., *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București
- Damian (ed.) 2003 Damian P.,(editor), *Alburnus Maior(I)*, București.
- Davidescu 1980 Davidescu M., *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova.
- Dumitrașcu-Bader 1967 Dumitrașcu S., Bader T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, Oradea, 1967.
- Floca, Ferenczi, Mărghitan 1970 Floca O., Ferenczi I., Mărghitan L., *Micia. Grupul de cuptoare de ars ceramică*, Deva.
- Gaiu 2002 Gaiu C., *Grupul de cuptoare de ars ceramică de la Ilișua*, Ateliere și tehnici meștesugărești. Contribuții arheologice, 161-198.
- Glodariu 1974 Glodariu I., *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și Romană*, Cluj-Napoca.
- Grec 2000 Grec M., *Materialul tegular militar din Dacia Porolissensis*. Teză de doctorat. Univ. Babeș- Bolyai, Cluj-Napoca.
- Gudea 2002 Gudea Al., *Über die Haastiere im Römischen Dacia-ein archäologischen Gesichtspunkt*, Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr.-1. Jahrtausend. N. Chr.) (ed. A. Rustoiu, A. Ursuțiu), Cluj-Napoca, 61-102.
- Gudea 2005 Gudea Al., *Civilizație și comerț pe teritoriul Daciei Romane. Cresterea animalelor și implicațiile ei. Studiu arheozoologic, statistic și comparativ*, Comerț și civilizație în Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate (ed. Cosma C., Rustoiu A), 211- 266.
- Gudea 1969 Gudea N., *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa*, ActaMN, 6, 503-508.
- Gudea 1970 Gudea N., *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*, SCIV, 21/2, 299-311.
- Gudea 1978 Gudea N., *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Despre producția ceramică*, Apulum, 16, 136-147.
- Gudea 1982 Gudea N., *Mărgele romane de la Porolissum(I)*, ActaMP, 4, 185-190.
- Gudea 1984 Gudea N., *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, ActaMN, 21, 531-535.
- Gudea 1986 Gudea N., *Porolissum. Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, București.
- Gudea 1989 Gudea N., *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman (I)*, ActaMP, 13.
- Gudea 1997 Gudea N., *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet(I). Castrul*

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- roman de pe vârful dealului Moigrad-Pomet. *Porolissum(I). Führer zu archäologischen Denkmälern in Dacia Porolissensis*, Zalău.
- Gudea Bajusz 1991 Gudea N., Bajusz I., *Ace de păr din os de la Porolissum. Câteva observații în legătură cu acele de păr din os din provinciile dacice*, ActaMP, 14-15, 81-126.
- Gudea Filip 1997 Gudea N., Filip C., *Die gestempelten Gefässe von Porolissum II. Die gestempelten Gefässe aus dem Kasatell auf dem Hügel Pomăt. Vasele ștampilate de la PorolissumII. Vasele ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomăt*, ActaMP, 21, 51-219
- Ilieș, Bulzan 2002 Ilieș C., Bulzan S., *Un centru de olărie din secolele IV-V. Cuptoarele de ars ceramică de la Oradea-Salca-Ghețarie*, Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice, 2002, 199-227.
- Isac 1999 Isac A., *Der römische Schmuck in den Kastellen der Provinz Dacia Porolissensis*, Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Studies, Zalău, 1999, 755-776.
- Isac, Gaiu 2006 Isac A., Gaiu C., *Roman Jewellery from Ilișua. A typological Study(I)*, Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase, Bistrița-Cluj-Napoca, 415-436.
- Isac 2002 Isac D., *Signacula în Dacia*, Viața cotidiană în castele Daciei Porolissensis – studii și articole, Cluj, 70-78.
- Lalescu 2007 Lalescu I., *Un cuptor de redus minereu de fier din așezarea de la Mehadia (sec. IV)*, comunicare la Simpozionul Național Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană (sec.II-IV), aprilie 2007.
- Lazin 1980 Lazin Gh, *Cuptoare dacice de ars ceramica din secolele III-IV descoperite la Satu Mare*, StCom Satu Mare, 4, 112-120
- Lipovan 1990 Lipovan I.T., *Cu privire la ceramica cu glazură plumbiferă in Ampelum*, SCIVA, 41, 3-4, 273-291.
- Lipovan 1994 Lipovan I.T., *Reliefuri și statuete votive din ceramică glazurată descoperite la Ampelum*, Sargetia, 23, 153-160.
- Luca 2005 Luca S., *Arheologie și Istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu.
- Macrea 1969 Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București.
- Man 1999 Man Nicoleta, *Considerații privind ceramica ștampilată din așezarea romană de la Cristești*, Napoca 1880, 143-165.
- Marinescu 1977 Marinescu Lucia, *Considerații cu privire la arta funerară din Dacia Porolissensis*, ActaMP, 1, 112-134.
- Marinoiu 2004 Marinoiu V., *Romanitatea în nordul Olteniei*, Tg. Jiu..
- Matei 1997 Matei AI, *Die Töpferöfen für graue, stempelverzierte Keramik aus Zalău. Cuptoarele pentru ars ceramică cenușie ștampilată descoperite la Zalău*, Römer und Barbaren an den Grenzen des Römischen Daciens. Romani si barbari la frontierele Daciei, ActaMP, 21, 267-455.
- Mărghitan 1971 Mărghitan L., *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, Apulum, 9, 531-535.

- Mitrofan 1995 Mitrofan I., *Materiale și ustensile folosite de olarii romani*, Apulum, 32, 175-188.
- Mitrofan 1996 Mitrofan I., *Le centre céramique romain de Micăsasa*, Cluj-Napoca.
- Mitrofan 1999 Mitrofan I., *Centrul ceramic roman de la Micăsasa*, Napoca 1880, 166-174.
- Moga 1970 Moga M., *Garnizoana romană la Tibiscum*, ActaMN, 7, 135-147.
- Nemeș 1987 Nemeș E., *O teracotă cu Venere descoperită la Sarmizegetusa*, Sargetia,, 20, 488-490.
- Pantazzi 1998 Pantazzi A., *Aspecte ale glipticii din Dacia Romană*, Ziridava, 21, 43-51.
- Petolescu 1992 Petolescu C.C., *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București.
- Petolescu 2000 Petolescu C.C., *Dacia și Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârșitul antichității*, București
- Petolescu et ali 1975 Petolescu C.C., Chițu St., Ghigheanu M., Scuturici I., *Monumente votive din Dacia Inferior*, Apulum, 13, 687-695.
- Piso 1996 Piso I., *Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa*, EphNap, 6, 153-200.
- Piso Băieștean 2000 Piso I., Băieștean G., *Des fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, ActaMN, 37/1, 223-230.
- Pop 1968 Pop C., *Monumente sculpturale romane din Napoca*, ActaMN, 5, 479-489.
- Pop 1977 Pop C., *Statui imperiale de bronz la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Sargetia, 13, 543-547.
- Pop 1977 a Pop C., *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră din Dacia Superioară*, Apulum, 15, 635-641.
- Pop 1977 b P op C., *Porolissum – important centru artistic al Daciei*, ActaMP, 1, 123-128.
- Pop 1978 Pop C., *Se poate vorbi de un stil Potaissa în arta provincială din Dacia romană?*, Potaissa, 1, 35-37.
- Pop 1979 Pop C., *Câteva considerații privind monumentele figurate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMP, 3, 379-386.
- Pop 1980 Pop C., *Similitudini artistice între monumentele napocense și potaissense*, Potaissa, 2, 155-160.
- Pop, Nemeș 1977 Pop C., Nemeș E., *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana*, ActaMN, 14, 159-161.
- Pop, Alicu 1979 Pop C., Alicu D., *Puncte de vedere privind centrul artistic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, StComC, 3, 277-292.
- Pop 1994 Pop C., *Ateliere particulare de ceramică în Dacia Romană*, Revista Bistriței, 8, 41-49.
- Pop 1999 Pop C., *Lapicizii din Napoca romană*, Napoca 1880, 215-220.
- Popa 2001 Popa D., *Viața rurală în Transilvania Romană*, Sibiu, 59-90.
- Popilian 1976 Popilian Gh., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.

**Considerații privind cercetările arheologice referitoare
la meșteșugurile din provincia Dacia**

- Popilian 1981 Popilian Gh., *Atelierul de ceramică din castrul romană de la Slăveni, Oltenia*, 3, 28-46.
- Popilian 1984 Popilian Gh., *Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula, AO, (sn)*, 46-54.
- Popilian 1996 Popilian Gh., *Unitatea culturală dintre provinciile Dacia și Moesia, Drobeta 7*, 59-69.
- Popilian 1997 Popilian Gh., *Les centres de production ceramique d' Oltenie, Études sur la ceramiques romaine et daco-romaine de la Dacie et la Mesie Inferieure, Timișoara*, 7-20.
- Popilian 1998 Popilian Gh., *Câteva considerații cu privire la țezaurul de la Vârtop, jud. Dolj, AO, S.N*, 13, 43-70.
- Popilian 2001 *Istoria Românilor* (ed. D. Protase, Al. Suceveanu), Ed. Academiei, București.
- Pribac, Timoc 2004 Pribac, S., Timoc, C., *Instrumente medicale de factură romană din colecția Muzeului Banatului Timișoara, AnB 10-11, 1*, p. 167-171.
- Protase 1960 Protase D., *Olăria dacică în castrul roman de la Orheiul Bistriței, ProblMuz*, 188-194.
- Protase, Dănilă 1965 Protase D., Dănilă Ș., *Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriței, Apulum*, 5, 557- 561.
- Rusu-Bolindeț, Voișan, Cociș, 2000 Rusu-Bolindeț Viorica, Voișan V., Cociș S., *The Pottery in late La Tène tradition of Napoca, ActaMN*, 37/1, 141-199.
- Rusu-Bolindeț 2001 Rusu-Bolindeț Viorica, *Ceramica romană de la Napoca (Cu privire specială asupra veselei ceramice)* teză de doctorat Mss., Univ.Cluj-Napoca
- Rusu-Bolindeț 2004 Rusu-Bolindeț Viorica, *Câteva aspecte legate de activitatea atelierelor ceramice de la Napoca, Studia Historica et Archaeologica. In honorem magistrae Doina Benea (ed. Mariana Crînguș, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ștefănescu), BHAUT, VI, Timișoara*, 321-343.
- Rusu-Bolindeț, Cociș, 2005 Rusu-Bolindeț Viorica, Cociș S., *Ceramica din vicus-ul roman Napoca, Comerț și civilizație în Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate (ed. Cosma C., Rustoiu A.)*, VII, 149-184.
- Rustoiu 1997 Rustoiu A., *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, București.
- Rustoiu 2001 Rustoiu A., *Un suport de vas roman din cetatea dacică de la Divici, AnB(sn)*, 9, 123-130.
- Rustoiu 2001 a. Rustoiu A., *Strecurători romane din perioada republicană târzie descoperite în cetatea dacică de la Divici (jud. Caraș-Severin), Deva*, 199-206.
- Sântimbreanu 1989 Sântimbreanu A., *Muzeul mineritului din Roșia Montană, București*.

Doina Benea

- Simion, Apostol, Vleja 2004
Simion Mihaela, Apostol A, Vleja D, *Alburnus Maior II (Monumentul funerar circular. The Circular Funeral Monument)*, București.
- Stanic 2001-2002
Stanic S, *Manufacturing of Red Deer Antlers and Bones. Case-Study Concerning Some Moldavian Settlements in the IV-Xth Centuries*, Archaeozoology and Palaeozoology Summer-courses, University of Iași, 109-120.
- Stîngă 1998
Stîngă I., *Viața economică la Drobeta în secolele II-IV p. Ch.*, București.
- El Susi 1993
El Susi Georgeta, *Analizele resturilor de faună din castrul roman de al Hinova (jud- Mehedinți)*, AnB, 2, 215-220.
- Tătulea 1994
Tătulea C.M., *Romula. Malva*, București.
- Timoc 1998
Timoc C., *Un tipar pentru turnat lingouri de metal de la Porolissum*, Ziridava, 21, 53-56.
- Toropu, Tătulea 1987
Toropu O., Tătulea C.M., *Sucidava. Celei*, București.
- Tudor 1960
Tudor D, *Viața economică*, Istoria României, Editura Academiei, (ed. C. Daicoviciu et ali), p. 399-417.
- Tudor 1967
Tudor D., *Pietre gravate descoperite la Romula*, Apulum 6, 209-229.
- Tudor 1978
Tudor D., *Oltenia Romană*, ed. IV, Bucuresti.
- Țicu 2000
Țicu D., *Opinii privind activitatea metalurgică din Banatul montan în secolele III-IV*, AnB (s.n), 7-8 (1999-2000), 451-472.
- Winkler, Blăjan 1982
Winkler I., Blăjan M., *Atelierul de fierărie descoperit la Medias*, ActaMN, 16, 81-108.
- Wollmann 1973
Wollmann V., *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia Romană*, Sargetia, 10, 105-130.
- Wollmann 1996
Wollmann V., *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia Romană. Der Erzbergbau, Salzgewinnung und die Steinbrüche in römischen Dakien*, Bibliotheca Musei Napocensis, 13, Cluj-Napoca.
- Žmudzinski 2004
Žmudzinski M., *Die römische Wirtschaft in der Provinz Dacia Porolissensis im Lichte der Archäologischen Quellen*, Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 821-827.
- Zugravu 1991
Zugravu N., *Istoria romanității nord-dunărene (în secolele I-VII)*, Iași.